

В. Й. ДОВЖЕНОК

ТАТАРСЬКЕ МІСТО НА НИЖНЬОМУ ДНІПРІ
ЧАСІВ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Археологічною розвідкою, проведеною Інститутом археології АН УРСР на території водосховища Каховської ГЕС, було виявлено поселення, що займало значну площу і характеризувалося особливою матеріальною культурою. Воно знаходилося на лівому березі Дніпра, за 30 км на південь від м. Запоріжжя, серед широких плавнів, які в цьому місці мали назву Великих кучугур¹. Великі кучугури являли собою обширну місцевість у плавнях, яка під час весняних поведей з усіх боків бувала оточена водою на кілька кілометрів, а влітку — системою проток Дніпра, так званими Кінськими водами, а також озерами і болотами.

Західна частина Великих кучугур являла собою ряд піщаних дюн, місцями голих і силючих, а місцями вкритих лозняком і рідким лісом. Для східної частини Великих кучугур був характерний хвилястий рельєф з луговою рослинністю; тут була велика кількість різних площею западин, які весною заливалися водою; вода в них затримувалася на все літо. Такі місцевості поростали високою і густою болотяною рослинністю. У водоймищах водилася риба і гніздилася водоплавна дика птиця.

Територія Великих кучугур і навколишніх місць у плавнях мала сприятливі умови для гваринництва, рибальства, полювання. На підвищених місцях з чорноземним ґрунтом були добрі умови для землеробства і городництва.

Стародавнє місто знаходилося в східній частині Великих кучугур на віддалі 1 км на

схід від центрального селища радгоспу «Перемога». Площа міста була покрита дерниною і заросла бур'яном, який звичайно росте на місцях, де колись знаходилися будівлі.

На городищі в 1953 р. були проведені археологічні розкопки². Ніяких решток фортифікаційних споруд — валів і ровів або стін, які б оточували й захищали городище, розкопками не виявлено. Місто серед широких і труднопрохідних плавнів, з усіх боків оточене природними перешкодами — річками, численними заплавами і болотами, зовсім не потребувало штучних укріплень. Дістатись до нього можна лише добре знаючи приховані підступи, які були відомі тільки мешканцям міста або тим, хто з ними знався. Навіть в останній час сторонній людині, яка не знала доріг і стежок в плавнях, важко було сюди пробратися.

Площа городища, що мала близько 10 га, була загалом рівною. Лише в деяких місцях існували невеликі підвищення й западини, що утворилися природним шляхом, а також виникли на місцях зруйнованих будівель і виїмок, де селяни навколишніх сіл пізніше брали з фундаментів камінь і цеглу. На всій площі міста були розкидані окремі камені і цеглини, а в багатьох місцях простежувалося їх згущення від зруйнованих древніх будівель. В деяких місцях на поверхні була помітна кладка кам'яних і цегляних фундаментів. На підставі знахідок на поверхні можна було ви-

¹ Розвідки проводили О. В. Бодяньський у 1950 р. і В. Ф. Пешанов у 1951 р.

² До складу експедиції Інституту археології АН УРСР, яка вивчала це місто, входили В. Й. Довженко (нач. експедиції), Д. І. Бліфельд, Ф. Б. Копилов, Н. В. Ліпка, А. Н. Кирпичников, І. Н. Хлопін, А. П. Молчанов та А. І. Сірош.

значити ті пункти, де існували древні будівлі. Всього на городищі налічено 17 пунктів, де цілком чітко простежувалися виходи фундаментів від древніх будівель, і 9 западин, які утворилися внаслідок розробки фундамен-

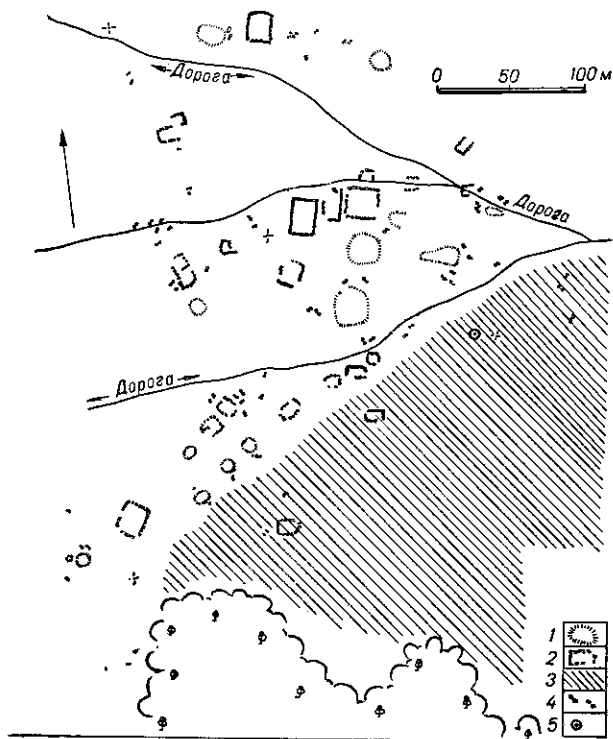

Рис. 1. Схематичний план розміщення будівельних залишків на площі татарського міста.

- 1 — ями від стародавніх будов; 2 — залишки кам'яних кладок; 3 — оранка з скупченнями культурних решток на поверхні; 4 — скупчення окремих каменів; 5 — скупчення напівоброблених кісток.

тів з метою вибирання з ґрунту каміння і цегли (рис. 1).

На всій площі міста у великій кількості зустрічалися черепки посуду, кістки тварин, куски обпаленої глини і інші ознаки культурного шару. В деяких місцях, переважно там, де культурний шар було оголено від дернового покриву, знаходилися середньовічні золотоординські і турецькі мідні й срібні монети. Особливо часто вони зустрічалися у східній частині городища, де поверхня була розорана під городи. Там же була знайдена масивна мідна ступка, залізне ковадло (табл. II, рис. 1) та інші речі.

В східній частині городища були помітні світло-сірі глинясті плями, які добре виступали на фоні темного зораного шару ґрунту. Ці плями характеризувалися скупченням черепків посуду, кісток тварин, шматочків пе-

чини, вугілля і попелу. Природно було вбачати в цих плямах місця жител або господарських приміщень з глинобитними стінами, руйнування яких дало відповідний колір ґрунту. На площі одної з таких плям знаходилося дуже багато кісток тварин, на окремих з них були помітні сліди обробки; тут, певно, знаходилася майстерня по обробці кістки.

Характер культурних залишків, виявлених на поверхні городища, дозволив висловлювати певні припущення про планування міста. В центральній його частині існували великі кам'яні будинки, від яких залишилися рештки фундаментів, що місцями виходили на поверхню. З боків, особливо у східній частині городища, знаходилися невеликі глинобитні будівлі, які належали, певно, незаможній частині населення міста.

На захід, південний захід і південь від городища було виявлено 20 пунктів з рештками від зруйнованих стародавніх будівель з каменю і цегли. Ці пункти знаходилися на значній відстані від городища і один від одного, на великому просторі, що займав загалом майже всю площу Великих кучугур. У всіх випадках будівлі в цих пунктах розташовані на природних підвищеннях, мабуть дюнного походження. Можливо також, що перед тим, як ставили будівлі, природні підвищення ще досипали штучно на певну висоту, щоб вода під час весняних поводей не підступала під будівлю. Спостереження над залишками зруйнованих будівель, особливо над характером цегли, з якої були зроблені їх стіни, і над окремими іншими речами дозволили зробити висновок, що ці будівлі відносяться до того ж часу, до якого належать і будівлі на самому городищі. Місто і окремі будівлі на Великих кучугурах існували одночасно. Вони характеризуються спільними історико-культурними рисами.

В результаті обстеження площі древнього міста і залишків зруйнованих древніх будівель, розташованих окремо на площі Великих кучугур, були намічені місця для розкопок. На площі городища було закладено п'ять розкопів і кілька розвідкових траншей. Один розкоп було закладено на південний захід від городища, на віддалі від нього близько 1 км, на одному з тих пунктів, де були виявлені фундаменти та інші сліди зруйнованої деревної будівлі.

Місця розкопок і розвідкових траншей на городищі визначалися таким чином, щоб охопити розкопками різні частини городища і на цій підставі скласти певне уявлення про характер культурного шару в кожній з цих частин. Культурний шар на городищі залягав

більш-менш рівномірно на всій його площі. Він починався зразу ж під верхнім дерновим шаром і заглиблювався в середньому до 0,7 м. Під ним лежав древній шар ґрунту, що складався з гумусованого піску і харак-

скулчення битої цегли, яка виявилася рештками зруйнованих стін. Нижче під руїнами стін лежала рівна цегляна вимостка підлоги. Підлога знаходилася на глибині від 0,5 до 1 м, рахуючи від сучасної поверхні. Знімаю-

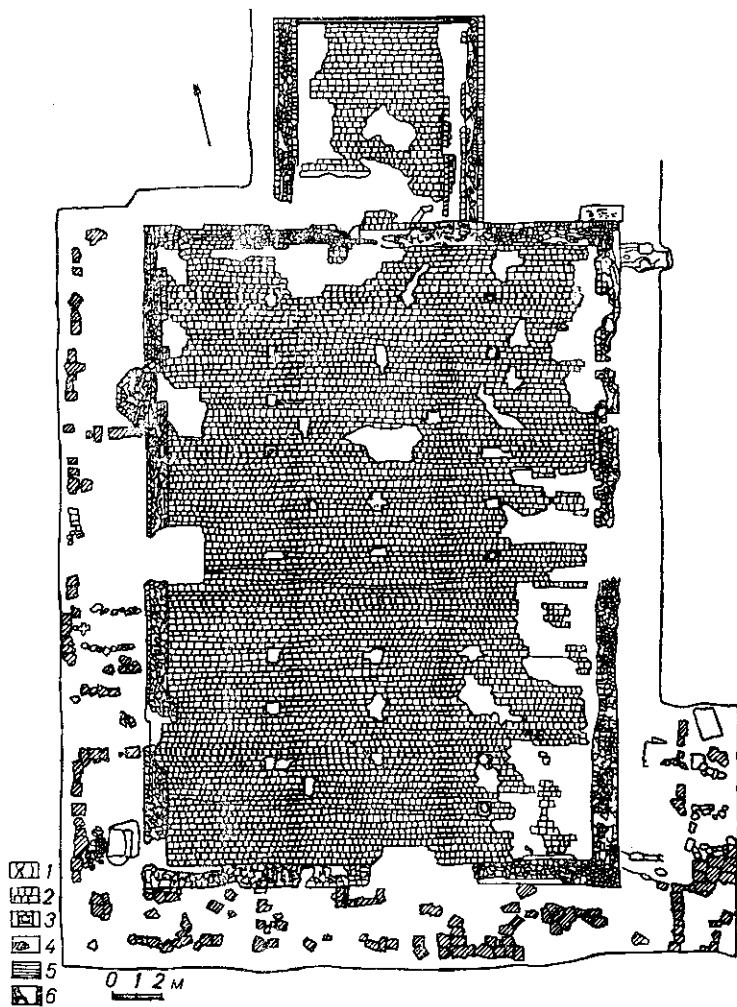

Рис. 2. План споруди (мечеті) на розкопі I.

1 — рештки стін; 2 — цегляна вимостка підлоги; 3 — бази від колон; 4 — розвали зовнішніх стін; 5 — рештки дерев'яних конструкцій; 6 — камені від зруйнованих баз колон.

теризувався майже повною відсутністю культурних решток, за винятком тих випадків, коли він порушувався якимись ямами. Шар цей заглиблювався в середньому на 0,5 м. Під похованим древнім шаром ґрунту лежав материковий шар, який складався тут з чистого річкового піску. На глибині близько 2 м виступали ґрунтові води.

Розкоп I був закладений в самому центрі городища, де на поверхні були помічені сліди руїн якоїсь будівлі. Вже після зняття верхнього дернового шару показалося

чи шар битої цегли і глини і звільняючи цегляну вимостку підлоги, поступово розкрили всю внутрішню площу приміщення. Одночасно було розкопано площу, що оточує приміщення зовні. В результаті цього простежено все приміщення і виявлені всі його конструктивні рештки (рис. 2).

Приміщення на розкопі I мало 364 м², воно було орієнтоване за сторонами світу: з півночі на південь мало 26 м і з заходу на схід — 17,85 м. З північного боку до нього примикала прибудова площею 55 м²: довжи-

ною (з півночі на південь) 8,5 м і шириною (з заходу на схід) 6,5 м.

Стіни приміщення викладені з цегли на вапняковому розчині; цегла мала квадратну форму, розміром 23×23 см і завтовшки 8—9 см. Збереженість стін неоднакова. Переважно вони зберігалися на незначну висоту, всього у кілька рядків цегли, місцями кладка стін зберігалася на висоту до 12 рядків. Найкраще збереглася західна стіна, де в середньому кладка досягала 1 м висоти, але й тут виявилися вибраними південний і північний кінці стіни, а частково і її центр (тут збереглося лише 2—3 рядки кладки). З внутрішнього боку у західній стіні (на віддаленні 5,85 м від південного кінця) збереглася частина пілястра на висоту 0,4 м, який був складений з такої ж цегли і мав 1,2 м ширини. Рештки південної стіни збереглися лише в західній і східній частинах. Починаючи від західного кінця, вона добре простежується на протязі 9 м і досягає в цьому місці 0,7 м висоти (11 рядків кладки). Тут в центрі стіни є невелика кругла ніша завширшки 0,8 м, заглиблена в стіну на 0,35 м. Частина стіни на схід від ніші на протязі 4,5 м зовсім не збереглася. Східна частина південної стіни збереглася добре на протязі 6 м, де вона має висоту до 0,7 м. Гірше інших збереглася східна стіна. Вона складається з окремих фрагментів, часто дуже невеликих. В багатьох місцях східна стіна була дуже перекошена і осіла, чим і була порушена її горизонтальна лінія. Явище це пояснюється наявністю під стіною нестійкого піщаного ґрунту і близькістю ґрунтових вод. На відзнаку від інших стін цього приміщення, які були прямо покладені на поверхні піщаного ґрунту, східна стіна мала під собою досить міцний фундамент, що залягав на глибину до 0,85 м. Наявність фундаменту під стіною, певно, також пояснюється якостями ґрунту в цьому місці. Північна стіна збереглася майже на всьому протязі, але не на велику висоту (всього на 1—2 рядки кладки) і не на повну ширину. Лише на невеликому відстінку в східній частині цієї стіни збереглося 7 рядків кладки цегли. Ширина всіх чотирьох стін приміщення на всьому їх протязі була однакою — 1 м.

Вся площа приміщення мала підлогу, вистелену цеглою такої ж форми і розмірів, що і цегла, з якої були зроблені стіни. Ряди вимостки підлоги були орієнтовані із сходу на захід. Таких рядів на всій підлозі налічувалося 105; в кожному ряді по 70 цеглин. Цегляна вимостка підлоги лежала безпосередньо на піщаному ґрунті без жодної субструкції. Підлога в цілому збереглася добре, за ви-

ключенням східної частини, де було багато вибоїн і провалів, що утворилися внаслідок осідання ґрунту в цих місцях. В інших місцях також були провали в підлозі, але в меншій кількості і менших розмірів (вони знаходилися в центрі і біля північної, західної і східної стін).

Внутрішня площа приміщення розподілялася на чотири частини колонами, які трьома рядами проходили з півночі на південь. Від цих колон збереглися в цілому вигляді або частинами кам'яні бази; там, де ці бази не збереглися, на підлозі було видно їх сліди, які визначали місця, де стояли колони. Віддалення між рядами колон, а також між рядами колон і стінами було однаковим і становило 4,5 м. В кожному ряді кількість колон була неоднакова; так, в першому, починаючи від східної стіни, було 11 колон. Від них збереглося всього 5 баз — по дві з північної і південної сторони і одна в центрі, в інших місцях збереглися лише фрагменти баз або їх сліди. В другому центральному ряді було 9 колон. Тут цілою не збереглася ні одна база, але добре визначені місця, де вони стояли, по виїмках у вимостці підлоги, що відповідають розмірам і формі баз колон. В третьому ряді, що йде вздовж західної стіни, було 10 колон. Від них збереглось чотири бази в південному кінці, одна в центрі і три в північному кінці; місця двох інших колон добре визначаються по виїмках у вимостці підлоги і окремих фрагментах баз, які знаходилися на цих виїмках. Всі бази колон були зроблені з сірого пісковика. В плані вони квадратні, мають майже однакові розміри — 0,5×0,5 м. Висота їх коливається від 0,4 до 0,5 м. У верхній частині кути зрізані, і верхня площа деяких баз має восьмикутну форму; в інших над восьмикутником знаходиться коло трохи меншого діаметра. Бази характеризуються досконалістю вироблення.

Важливою деталлю описаного приміщення є башта, що знаходилася у західній частині в стіні, за 6 м від північного її кінця. Судячи по прорізу в стіні, башта мала в плані форму восьмикутника, діаметром 2,5 м. Стіна башти на 1,25 м відходила від стіни приміщення з зовнішнього боку; половиною своєї площі башта виступала за стіну назовні, а іншою половиною знаходилася на площі самої стіни. Під час руйнування приміщення башта повалилася всередину приміщення: на підлозі знайдено великий завал цегли і цегляної кладки на вапняковому розчині; розчисткою виявлені окремі блоки стіни башти, які зберігали округлу форму, і куски обгорілих балок. Положення руїни дозволяє скласти уяв-

лення про висоту кам'яних стін башти. Руїна простягалася на відстань більше 5 м від основи башти. Судячи по залишках обгорілого дерева і враховуючи розташування окремих обгорілих балок, які були з'єднані з блоками кладки, можна припустити, що всередині башти знаходилися дерев'яні конструкції. Можливо, це були перекриття на верху башти та дерев'яна драбина, яка вела на перекриття.

До приміщення, що описане вище, примикало з північного боку, як вже зазначалося, прямокутне менше приміщення (8,5×6,5 м), орієнтоване довгою віссю з півночі на південь. За конструктивними рисами це приміщення цілком подібне до великого приміщення. Обидва вони являють собою одне ціле, один будівельний комплекс. Східна і західна стіни цього приміщення мали таку ж товщину, як і стіни великого приміщення. Складені вони були з такої ж цегли. Ці стіни досить добре збереглися. Не вистачає лише частини західної стіни в тому місці, де вона з'єднувалася з північною стіною основного приміщення. У всіх інших місцях кладка стін збереглася добре до сьомого ряду цегли. Південна стіна була одночасно і частиною стіни основного приміщення. Кладка північної стіни не була простежена, її тут і не було взагалі. Тут збереглися лише залишки обгорілого дерева, які лежали на рівні підлоги приміщення. Можна думати, що тут існувала не стіна, а дерев'яні ворота, що вели до приміщення. Підлога цього приміщення також була викладена цеглою, але збереглася вона гірше, особливо попід стінами. Вона складалася з 30 рядів цегли, по 25 цеглин в кожному. Вздовж східної стіни збереглися рештки вузької стінки завширшки в дві цеглини, яка проходила паралельно основній стіні на віддалі від неї 25 см. Призначення цієї стінки не відоме; дуже можливо, що це були рештки якоїсь опалювальної системи.

Таким чином, на розкопі I було виявлено будівлю, яка складалася з двох приміщень — основного великого і додаткового меншого; останнє відіграло, певно, допоміжну функцію, служило входом або передньою основною приміщення.

Вздовж західної і південної стіни основного приміщення з зовнішнього боку під шаром битої цегли, який утворився від руйнування стін будівлі, виявлена кам'яна викладка з нетесаних великих кусків пісковика. Ця викладка утворювала ряди каміння, покладеного на землю вздовж стіни на віддалі 3—3,5 м від неї. Відстань між стіною і рядом каміння поділялася поперечними рядами на окремі прямокутні клітини. Деякі камені лежали один

на одному в два ряди, інші лежали в один ряд на древньому горизонті, частина їх знаходилася між битою цеглою в шарі руїни. Але в цілому складається враження, що ця викладка була зроблена тоді, коли будівля ще не була зруйнована. В деяких місцях в клітинах, утворених викладкою каміння, виявлено скопчення кісток тварин. В одній з таких клітин біля південної стіни знайдено 66 монет, які були розсіпані на площі близько 0,5 м² разом з кістками тварин.

Біля північно-західного рогу основного приміщення знаходилися дві прямокутні кам'яні викладки, в яких на глибині близько 1 м виявлено два поховання, орієнтовані головами на схід. Одне з поховань лежало вздовж північної стіни, виступаючи трохи за межі рогу будівлі. Друге поховання лежало перпендикулярно до західної стіни. Кістяки в обох похованнях збереглися дуже погано, ніяких речей біля них не виявлено.

Основна кількість речових знахідок, які були виявлені на розкопі I на площі самого будинку і біля нього, складається з уламків глиняного посуду. Судячи по цих уламках, посуд був дуже різноманітним за розмірами, формами і зовнішнім оздобленням.

Серед знахідок, що зустрічалися на розкопі I, треба відзначити також уламки від циліндричних керамічних виробів (табл. I, 15). Судячи по деяких екземплярах, довжина цих виробів мала понад 30 см, діаметр — близько 10 см. На одному кінці виробу ці мали рельєфний обідок; в цьому кінці діаметр їх завжди був меншим від діаметра другого кінця. Ці вироби, певно, являли собою частину керамічних труб; обідок відігравав у них роль обмежника, коли з'єднувалися окремі частини в загальну трубу. У місцях з'єднання цих частин труби обмазувалися вапном, рештки вапняної обмазки збереглися на окремих фрагментах труб. Такі труби, мабуть, використовувалися для водопроводу.

Траплялися також на розкопі I уламки кахлів, покритих зеленою поливою.

Металевих речей на розкопі I знайдено порівняно небагато. До залізних речей належать цяхи, підкова від взуття, ключ з двома борідками і деякі інші знахідки, призначення яких важко встановити через погану їх збереженість. Було знайдено кілька фрагментів від мідних виробів, в тому числі уламок мідної чаші з рельєфним орнаментом, уламок мідного браслета і кілька інших речей.

Вироби з кістки представлені кількома уламками, серед яких відзначимо пластинку, що складалася з трьох частин і являла собою, певно, обкладку сагайдака, виріб неві-

Табл. I. Зразки керамічних виробів з татарського міста.

домого призначення, орнаментованій концентричними кружками, і кілька гудзиків. У двох випадках зустрілися кістки з слідами обробки; на одній з них вирізані круглі дірки, які, певно, є результатом виготовлення з цієї кістки гудзиків.

Всередині основного приміщення на підлозі знайдена золота сережка, зроблена з тонкого круглого дроту; кінці сережки не спаяні, один кінець загнуто донизу і обмотано більш тонким золотим дротом. Діаметр сережки 1,5 см (табл. II, 5).

На площі розкопу I знайдено 69 монет, з них 66, як зазначалося, виявлені в одному місці за південною стіною біля кам'яної вимостки; інші знайдені окремими екземплярами в різних місцях. Привертає до себе увагу знахідка в шарі, що утворився внаслідок руйнування будинку, російської «деньги» 1741 р. Ця знахідка дозволяє зробити висновок, що монета потрапила сюди в той час, коли будинок вже був зруйнований, але ще залишалися частково стіни; монета, мабуть, загублена тут, була засипана під час дальшого руйнування цих стін.

Конструктивні рештки і окремі речі, виявлені на розкопі I, не дозволяють точно встановити призначення цієї будівлі, але дають підставу висловити з цього приводу дуже вірогідні припущення. Будинок цей мав, певно, яесь громадське призначення, про що свідчать його розміри, а також конструктивні і деякі архітектурні особливості. Цілоком ясно, що приміщення вміщувало значну кількість людей. Дуже можливо, що це була мечеть; таке припущення підтверджується також наявністю в стіні башти, яка могла являти собою мінарет.

Розкоп II був закладений поблизу розкопу I, на схід від нього. Тут знаходилася велика прямокутна яма, навколо якої були валоподібні підвищення, що виникли внаслідок скупчення решток руїн будівлі. Серед каміння і битої цегли тут на поверхні знаходилися оброблені куски мармуру, які являли собою, певно, частину якихось архітектурних деталей. Для в'яснення характеру залишків будівлі, що тут знаходилася, було вирішено прокласти дві траншеї, які б перетиналися між собою,— з заходу на схід і з півночі на південь.

Траншея, що проходила з заходу на схід, виявила в західній частині цегляну стіну, яка йшла перпендикулярно до траншеї, тобто з півночі на південь. Ширина стіни дорівнювала 0,8 м, вона збереглася на висоту до 0,85 м. Складена стіна з цегли, такої ж форми і розмірів, як і цегла, з якої була складена споруд-

да на розкопі I. На схід від зазначеної стіни, за 6 м від неї, виявлено іншу стіну, що йшла також в напрямку з півночі на південь. Ця стіна дорівнює по ширині двом рядам цегли, на висоту вона збереглася в три ряди кладки. Далі на схід, на віддалі 8 м від цієї стіни, виявлена кам'яна кладка, яка проходила з півночі на південь. Вона лежала на 0,75 м нижче того рівня, на якому знаходилася цегляна стіна. Треба думати, що цегляна стіна і кам'яна кладка належали не одній, а двом різним спорудам. Ширина кам'яної кладки дорівнює 0,85 м, збереглася кладка на висоту 0,4 м. Ще на схід від цієї кладки на віддалі 2,2 м від неї виявлена друга кам'яна кладка такої ж ширини; збереглася вона на висоту до 0,6 м. Поруч неї (відступивши на схід 0,2 м) знаходилася ще одна кам'яна кладка шириною в 1 м, яка не перетинала всю траншею, а обривалася біля її стіни. На віддалі 4,75 м на схід від цієї кладки проходила ще одна кам'яна кладка шириною 0,85 м, яка збереглася на висоту 0,3 м. За нею без системи лежить каміння, а на віддалі 3,5 м проходить кам'яна кладка шириною 0,9 м, що збереглася на висоту 0,37 м. Потім знову йде безсистемне скупчення каміння.

Отже, траншея виявила рештки двох цегляних стін і чотирьох кам'яних кладок, що проходили з півночі на південь; по дві кам'яні кладки знаходилося в західному і східному кінцях траншеї.

В траншеї, яка була прокладена через в'їмку з півночі на південь, також виявлено кілька кам'яних кладок. Перша кладка (починаючи з південного боку) має ширину 0,75 м. Вона збереглася на висоту до 0,7 м. За 0,5 м на північ від неї виявлено рештки другої кладки шириною 1,3 м, що збереглася на висоту 0,5 м. На віддалі 0,45 м від неї йде третя кладка шириною 0,05 м і висотою 0,43 м. За 0,5 м на північ виявлена четверта кладка завширшки 1,1 м і висотою 0,43 м. В північному кінці траншеї збереженість кам'яних кладок гірша, ніж в південній.

Зазначені кам'яні кладки являють собою, певно, рештки фундаментів, які склалися з великих обтесаних кусків пісковика, покладених рядами з країв; посередині між рядами цих кусків робилася забутовка з дрібного каміння; забутовка і кладка скріплювалися вапняковим розчином. Складається враження, що тут була будівля, стіни якої стояли на кам'яних фундаментах. Але від цієї будівлі стіни не збереглися. Вибране в значній мірі навіть каміння з фундаментів, залишилися лише незначні рештки фундаментів. На

підставі цих решток важко скласти уявлення про характер будівлі. Можна лише констатувати, що для неї було вирито котлован завглибшки близько 1 м, в якому і було закладено фундаменти. Останні проходили кількома лініями із сходу на захід і з півночі на південь; можливо, частина їх належить стінам будівлі, а друга частина була осно-

лей, фрагменти полив'яних кахлів, уламки коштовного фарфорового посуду, а також уламки різнокольорового полив'яного керамічного посуду.

Розкоп III був закладений в східній частині городища, на віддалі до 70 м від розкопу I, де на поверхні було відзначено значну руїну. Площа тут була рівна, і це дає під-

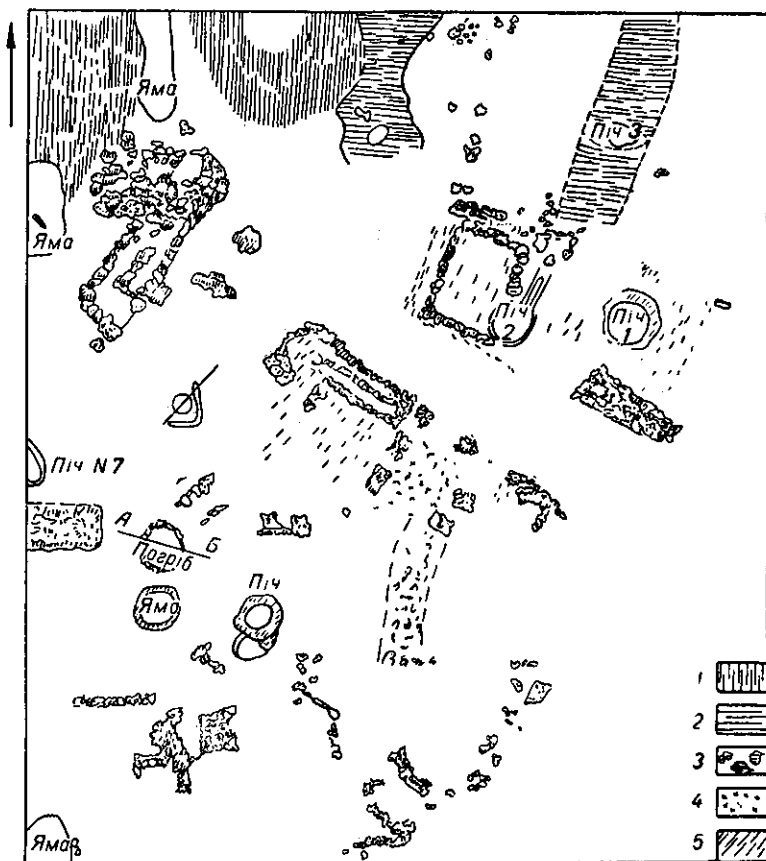

Рис. 3. План розкопу III.

1 — чорноземний шар; 2 — нашарування глини; 3 — кам'яні кладки та скупчення каміння; 4 — скупчення вугілля; 5 — шар світлої глини.

вою якихось капітальних стовпів або колон, що стояли всередині будівлі. На підставі розташування решток фундаментів можна визначити площу будівлі: з заходу на схід вона мала 15,4 м і з півночі на південь — 15,1 м. Якщо врахувати, що фундаменти збереглися в зруйнованому стані і можливі певні неточності щодо їх розмірів і місцеположення, то можна вважати, що будівля була квадратною. В шарі руїн цієї будівлі були виявлені речі, які свідчать про те, що вона мала багаті архітектурні прикраси і взагалі відзначалася багатством. Тут були знайдені куски обробленого мармуру від архітектурних дета-

ставу гадати, що рештки будівлі, якщо вони тут існували, не були зруйновані вибіркою цегли й каміння в пізніші часи.

Як виявилось в результаті розкопок, капітальних кам'яних або цегляних будов тут не було, але на цьому місці існував насичений культурний шар, що характеризувався наявністю в ньому значної кількості різних речей, особливо уламків посуду і кісток тварин. Тут виявлено ряд залишків жител і інших глинобитних наземних будівель, які простежувалися завдяки руїнам каміння і глини, а також на підставі деяких конструктивних решток (печі, господарські ями, частини

кам'яних викладок тощо). На підставі цих решток можна було точно визначити наявність тут певних житлових комплексів, але дуже важко було простежити їх контури і розміри. На площі розкопу III виявлено чотири житлово-господарські комплекси: один в центрі розкопу, другий — в північно-західній його частині, третій — в північно-східній частині і четвертий — в південній (рис. 3).

Від першого комплексу порівняно добре збереглася піч — спорудження з каменю у вигляді довгої лежанки, всередині якої проходить два канали, що з'єднані з топкою печі. З топки гарячі гази поступали в канали і обігрівали лежанку, а далі виходили по димоходу назовні. Піч мала 2,6 м довжини і 0,7 м ширини. Топка її знаходилася в західному кінці, де лежанка була ширша, ніж в протилежному кінці; ширина топки 1,4 м. Такі печі були поширені в часи середньовіччя в побуті східних народів. Вони відомі під назвою печей-кан. Піч-кана обмежувала житловий комплекс з північного боку. На схід від неї виявлене зруйноване каміння, яке знаходилося на одній лінії з піччю і являло собою, певно, рештки північної стіни житла. На захід від печі-кани знаходилася піч-жаровня, яка була викопана в гумусному твердому шарі, що залягав під культурним шаром. Піч-жаровня заглиблювалась в ґрунт на 0,6 м, її ширина вгорі дорівнювала 0,4 м, а внизу — 0,75 м, дно печі було рівне, на ньому збереглися рештки попелу і вугілля. Стіни печі були обмазані глиною і обпалені. В таку піч-жаровню сипалося гаряче вугілля, а потім ставився посуд з стравою або клалися коржі чи паляниці, після чого отвір печі закривався і обмазувався глиною. Там протягом певного часу трималася висока рівна температура.

На схід від печі-кани знаходилося місце відкритого вогнища. Тут виявлена обпалена глина, рештки попелу і вугілля та цегла, яка була покладена в певному порядку у вигляді стовпчиків. Яку роль відігравала ця цегла, з'ясувати не вдалося, можливо, на цегляних стовпчиках трималося якесь перекриття над вогнищем.

На південний захід від печі-кани знаходилася кругла яма, розширена донизу, стінки її були обкладені камінням. Глибина ями 1,1 м, ширина зверху 0,7 м, ширина знизу 0,9 м. Яма ця, мабуть, мала господарське призначення, була погребом, що належав до описаного житлового комплексу.

Стін житла простежити не вдалося. Можливо, вони були глинобитні. Не вдалося та-

кож простежити і підлоги житла, яка, певно, була земляною. Але площу і розміри житла можна спробувати приблизно визначити на підставі інших ознак. Якщо кану і рештки кам'яної вимостки, які знаходилися на схід від кани, вважати за північну межу житла, то довжина його із сходу на захід становитиме близько 6 м. В західному кінці кани, де знаходилася закруглина в її кладці, простежена пляма в ґрунті. Закруглину в кладці кани і пляму можна вважати за лінію західної стіни житла. Пляма в ґрунті поширювалася на південь до 4 м. Отже, приблизно встановлюється і ширина житла в напрямку з півночі на південь. Таким чином, площа житла становила близько 24 м².

Другий житловий комплекс, який знаходився в північно-західній частині розкопу, зберігся ще гірше. Від нього залишилися лише рештки кани, яка, судячи з цих решток, мала довжину близько 4 м. Можна думати, що до цього комплексу належала і піч-жаровня, яка знаходилася на північ від кани на віддалі близько 2 м.

Третій житловий комплекс знаходився в північно-східній частині розкопу. Тут виявлена прямокутна кам'яна кладка, розмірами з півночі на південь 2,5 м і з сходу на захід 1,15 м. Всередині цієї кладки і за її межами поширюється дуже гумусований шар з залишками зотлілого дерева. В південно-східному кутку кладки знаходиться заглиблена в ґрунт піч-жаровня діаметром близько 0,8 м. На північ від кладки простежене окреме скупчення каміння. На схід від неї знаходилася ще одна піч-жаровня діаметром 0,8 м. Зазначений комплекс є найменш виразним, можливо, що виявлені в північно-східній частині об'єкти і не належать до одного житла.

Четвертий житловий комплекс знаходився в південній частині розкопу. Рештками його є кана, що дуже погано збереглася, скупчення каміння і піч-жаровня діаметром 0,9 м. Простежити якусь систему в розташуванні цих решток неможливо.

Таким чином, на розкопі III виявлені рештки кількох жител. Всі вони залягали в одному культурному шарі, на одному рівні і характеризувалися знахідками однотипних речей. Це дає підстави вважати, що вони існували одночасно або були хронологічно дуже близькими. Якихось підстав для реконструкції жител матеріали розкопок не дають, але дозволяють зробити припущення, що вони були глинобитними і робились на каркасі з тину. Опалювалися житла печами-канами. Для

приготування їжі існували печі-жаровні, біля жител знаходилися господарські ями.

Культурний шар на розкопі III дуже насичений. Виявлена також значна кількість кісток тварин, що були покидьками від їжі.

Серед речей, знайдених тут, переважали черепки посуду. Найчастіше це уламки товстостінних корчаг, які служили тарою для зберігання продуктів. Другу щодо кількості знахідок групу посуду складають уламки кухонних горщиків і глеків. В значній кількості зустрічалися також уламки столового посуду — мисок, чаш, фляг тощо, які були покриті кольоровою поливою, переважно зеленою. Привертають увагу два уламки, які дуже нагадують древньоруську кераміку. Вони були знайдені в культурному шарі разом з іншими характерними для поселення речами. Обставини їх появи тут залишаються невиясненими. Знайдено кілька кахлів з голубою поливою. Можливо ці речі потрапили сюди з інших місць поселення, оскільки виявлені на розкопі III будівельні комплекси навряд чи могли бути прикрашені кахлями.

Знайдена значна кількість залізних речей — гвіздків, скоб, уламків невизначених речей. Менше трапилося виробів з кольорових металів (знайдено уламок бронзового дзеркала з рельєфним орнаментом, мідний ланцюжок, уламки невизначених мідних речей). Треба відзначити знахідки пастових намистин з вічками.

На розкопі III знайдено 119 мідних і срібних монет, з них 90 зберігалося в шкіряному гаманці, який зовсім зотлів.

Рештки жител і виявлені на розкопі III речі дозволяють висловити припущення про соціальний стан населення, яке проживало в цьому районі міста. Судячи по всьому, тут проживала та частина населення міста, яка займалася ремеслом і торгівлею. Заслугують на увагу скупченість жител і невеликі їх розміри: площа їх не перевищувала 24 м². Житла ці відзначаються конструктивною простотою і бідністю обладнання. Про ремісничий характер господарства населення, що тут проживало, говорять знахідки залізних шлаків, мідних відходів виробництва (обрізки), двох уламків ливарних тигельків. Знахідки монет, особливо гаманця з монетами, певно, свідчать про те, що населення займалося торгівлею.

Розкоп IV був закладений в центральній частині городища, поблизу розкопу II, на північ від нього. Завданням розкопу було простежити, що знаходилося поблизу великого будинку, фундаменти якого виявили в роз-

копі II. Проте ніяких решток монументальних споруд тут не було. Але в культурному шарі зустрічалися різні речі, які свідчать про інтенсивне життя, що існувало поблизу цього будинку. В культурному шарі траплялися уламки глиняного посуду таких же типів і форм, як і в інших місцях поселення, і деякі інші речі, наприклад, керамічне грузило, свинцева печатка, гральні кістки, мідяний ланцюжок з привіскою посередині у вигляді гранчастого жолудя, мідна сережка з підвіскою та інші речі (табл. II, 3, 4, 6, 7, 8).

Розкоп V закладено в північній частині городища, на віддалі 100 м від розкопу I, на тому місці, де на поверхню виходила кладка цегли. Розкопки виявили оригінальну споруду, порівняно доброї збереженості (рис. 4).

Споруда складалася з кам'яної круглої печі і системи каналів, що знаходилися між рядами тонких стін, викладених з цегли; по каналах проходили від печі гарячі газу. Система ця була заглиблена на 1 м від рівня поверхні і покрита кам'яною підлогою. Для спорудження будівлі було викопано котлован глибиною в 1 м і розмірами з півночі на південь 15,5 м і з сходу на захід 13 м. Ніяких решток капітальних стін по краях не було виявлено. В котловані в північному боці знаходилася піч. Вона була викладена на кам'яному фундаменті з цегли, деякі цеглини мають канелюри. Товщина стінок печі дорівнює двом цеглинам, покладеним поруч, тобто 0,45 м. Скріплюючим матеріалом був вапняковий розчин — для зовнішнього ряду цегли і глина — для внутрішнього. Діаметр печі (внутрішньої округлості) дорівнював 1 м, діаметр разом з стінками (по зовнішній округлості) 1,9 м. Висота збережених стінок печі з зовнішнього боку мала 0,8 м і з внутрішнього (від рівня череня) — 0,5 м. Черень був вимощений цеглою на кам'яному фундаменті. Отвір печі знаходився з північного боку, ширина його дорівнювала 0,3 м. Всередині печі на черені зберігся шар попелу товщиною близько 5 см.

З південно-західного боку до печі примикала масивна кам'яна кладка на вапняковому розчині, висотою близько 0,7 м. Кладка мала прямокутну форму, розміром із сходу на захід 2,85 м і з півночі на південь — 0,9 м. Від цієї кладки на південь йде кам'яна стіна довжиною (з півночі на південь) 2,3 м і шириною (з сходу на захід) 0,75 м. До неї з сходу і заходу примикали ряди стінок з цегли, які служили перегородками між обігрівальними каналами.

Ряди кам'яних стінок покривали собою всю площу споруди, утворюючи сітку каналів, що проходили із сходу на захід і частково з півночі на південь. Всього існувало тут 14 рядів стінок, які проходили із сходу на захід.

досягали 3,5 м; ті, що проходили по краях, мали від 0,5 до 1,5 м довжини. Висота стінок також була неоднаковою; в центральній частині споруди вони мали близько 0,75 м, по краях — близько 0,25 м. Ширина була одна-

Табл. II. Металеві і кістяні вироби з татарського міста.

Але кожний з цих рядів не був суцільною довгою стіною, а складався з кількох відрізків таким чином, що утворювалися прямі проходи, які йшли з півночі на південь, тобто перпендикулярно до напрямку рядів стінок. Стінок, що проходили з півночі на південь, було сім. Довжина окремих відрізків стінок була неоднаковою. Найдовші знаходилися в центральній частині споруди, тут деякі з них

ковою, всі вони були складені з цегли в один ряд, і дорівнювала ширині цеглини, тобто 23 см. Стінки будувалися безпосередньо на піщаному ґрунті, зв'язуючим матеріалом кладки був глиняний розчин. Віддаль між паралельними стінками і, отже, ширина каналів між ними коливалася від 0,35 до 0,9 м. Всюди між паралельними стінками і в проходах, що перетинали їх, лежали шари сажі, що до-

сягали місцями 5 см товщини. Грунт між стінками і в проходах, що їх перетинали, носить сліди впливу високої температури: пісок набрав яскраво-червоного кольору. В деяких місцях простежувалися кам'яні або цегляні закладки між паралельними стінками, які пе-

гази проходили з печі системою каналів, які знаходилися між цегляними стінками і зверху покривалися кам'яним перекриттям і цегляною підлогою. Підлога мала похилу поверхню від центра до країв, про що свідчить різна висота стінок у центрі і на краях.

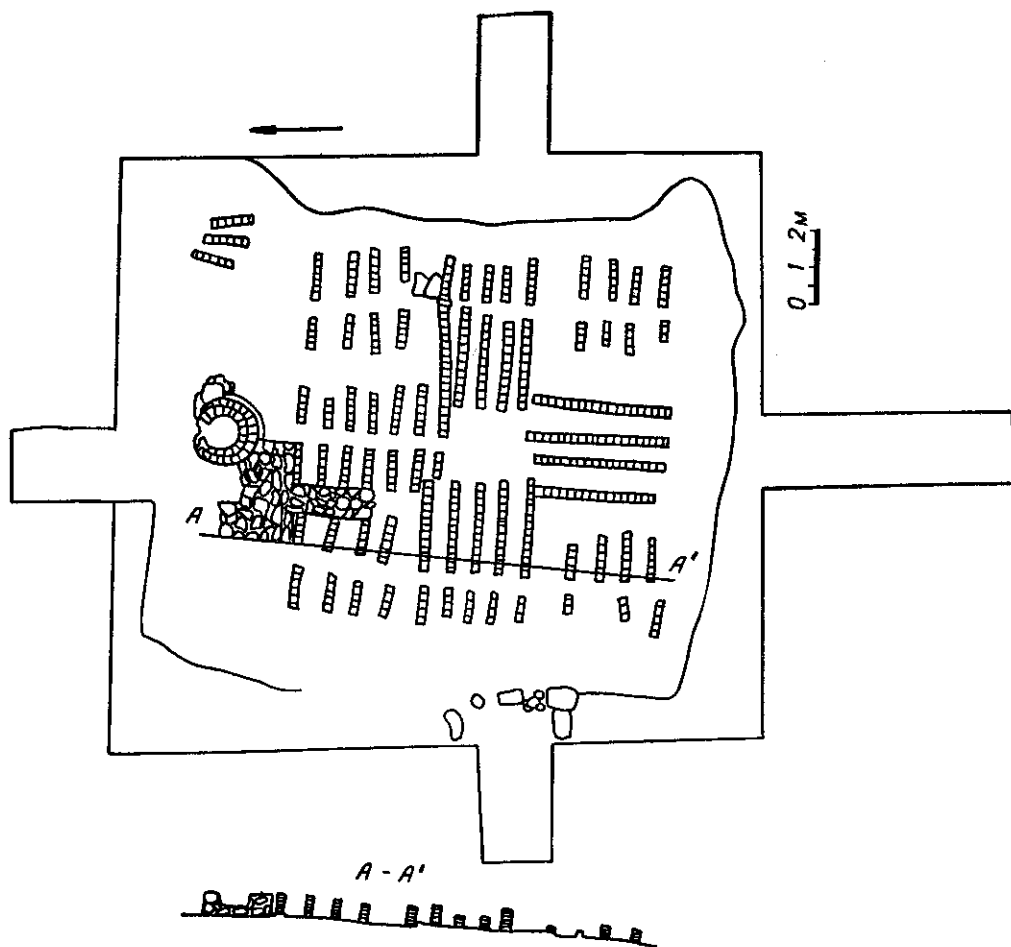

Рис. 4. План обігрівальної системи в споруді (бані) на розкопі V.

ретинали проходи в каналах. В самому центрі споруди знаходилася вільна від стінок площа, розміром приблизно 4 м². В кількох місцях зверху на стінках було виявлено перекриття, яке робилося таким чином: на дві суміжні стінки клалися великі кам'яні плити з вапняку, на них зверху вимощувалася підлога з цегли, яка з'єднувалася між собою вапняковим розчином.

З наведеного випливає висновок, що споруда являла собою певну отоплювальну і обігрівальну систему. Головною її частиною була піч, яка, судячи з її залишків, мала значні розміри і давала значну температуру. Гарячі

Виникає припущення про призначення цієї отоплювальної і обігрівальної системи. Правдоподібно, що це була баня з обігрівальною системою під долівкою, подібно тим баням, які поширені на сході. Щоправда, решток кам'яних стін, які створювали б саме приміщення бані, не виявлено, але не виключено, що такі стіни були тут зроблені не з каменю або цегли, а з дерева або були глинобитними і, природно, не могли зберегтися у вигляді більш-менш помітних решток. Значимо, що подібні бані виявлені Куйбишевською археологічною експедицією, яка провадила розкопки древнього Болгара на Волзі

(біля с. Болгари, Куйбишевського району, Татарської АРСР)³.

Переважаючі знахідки на розкопі V — уламки від частин керамічних труб, які були двох типів, що різнилися між собою розмірами. Частини труб першого типу мали діаметр

мідна монета. Привертає увагу знахідка фрагмента витого скляного браслета, цілком аналогічна тим браслетам, які часто трапляються в культурних шарах древньоруських городищ і селищ часів Київської Русі.

Розкоп VI був закладений на півден-

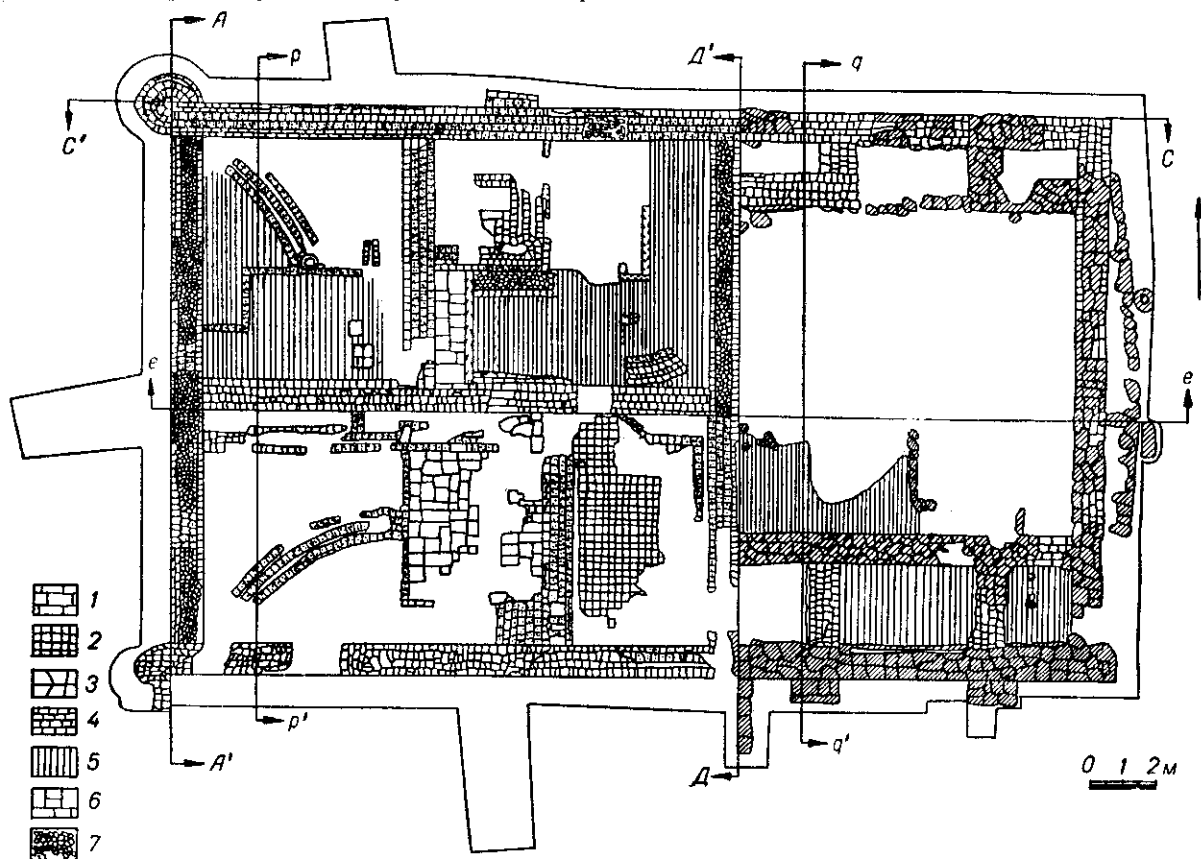

Рис. 5. План будинку в околицях татарського міста на розкопі VI.

1 — кладка стін з цегли; 2 — цегляна вимостка підлоги; 3 — кам'яна кладка стін; 4 — кладка стін з цегли-сирцю; 5 — рештки глинобитної підлоги; 6 — вимостка підлоги плитами вапняку; 7 — забутовка стін.

12—13 см і довжину понад 30 см, другого — діаметр 9—10 см і довжину близько 20 см. Всі труби мали з одного кінця більший діаметр, ніж з другого. Вузьким кінцем вони встромлювалися в широкий кінець другої труби. На широкому кінці труби мали пружок, який відігравав роль обмежника. Крім цих речей, на розкопі V знаходилися також уламки посуду таких же типів, як і на інших розкопах, але тут їх було значно менше. З металевих речей на цьому розкопі були знайдені залізний стрижень, залізна мотика, уламок залізної лати від панцира, бронзовий товкачик від ступки. Знайдена також одна

ний захід від міста, на віддалі від нього близько 1,5 км, де на піщаному пагорбку виявлено рештки зруйнованої цегляної споруди. Пагорбок цей підвищувався над рівнем навколишньої площі на 1,2 м і мав округлу форму, видовжену із сходу на захід, розміром близько 700 м². Можливо, що це підвищення частково є результатом штучного підсилення ґрунту, перед тим як тут почали будувати споруду.

В результаті розкопок на цьому місці виявлені рештки будинку у вигляді фундаментів і частково стін. Будинок цей мав значні розміри і складне внутрішнє планування (рис. 5—6).

Для спорудження будинку були використані різні будівельні матеріали: 1) випале-

³ О. С. Хованская, Бани города Болгара, МИА, № 42, 1954, стор. 392.

на цегла яскраво-червоного кольору, розмірами $21,5 \times 21,5$ см, звичайно з канелюрами на обох площинах; 2) цегла-сирець сіро-зеленого кольору з чистої, добре перемішаної глини, добре просушена і достатньо міцна, розміром також $21,5 \times 21,5$ см; 3) вапняковий пісковик у вигляді аморфних кусків для фундаментів або у вигляді плит для вимостки підлоги; 4) вапняковий розчин або глиняний розчин як скріплюючий матеріал кладки;

він мав довжину з заходу на схід 28 м і ширину з півночі на південь 17,4 м. Для обох західних рогів будинку були прибудовані круглі башти, з яких в одній, північно-західній, дуже добре збереглися фундаменти, в другій, південно-східній, фундаменти збереглися лише частково. Судячи по цих фундаментах, діаметр башт дорівнював 1,75 м.

Будинок складався з двох половин — західної основної, майже квадратної форми,

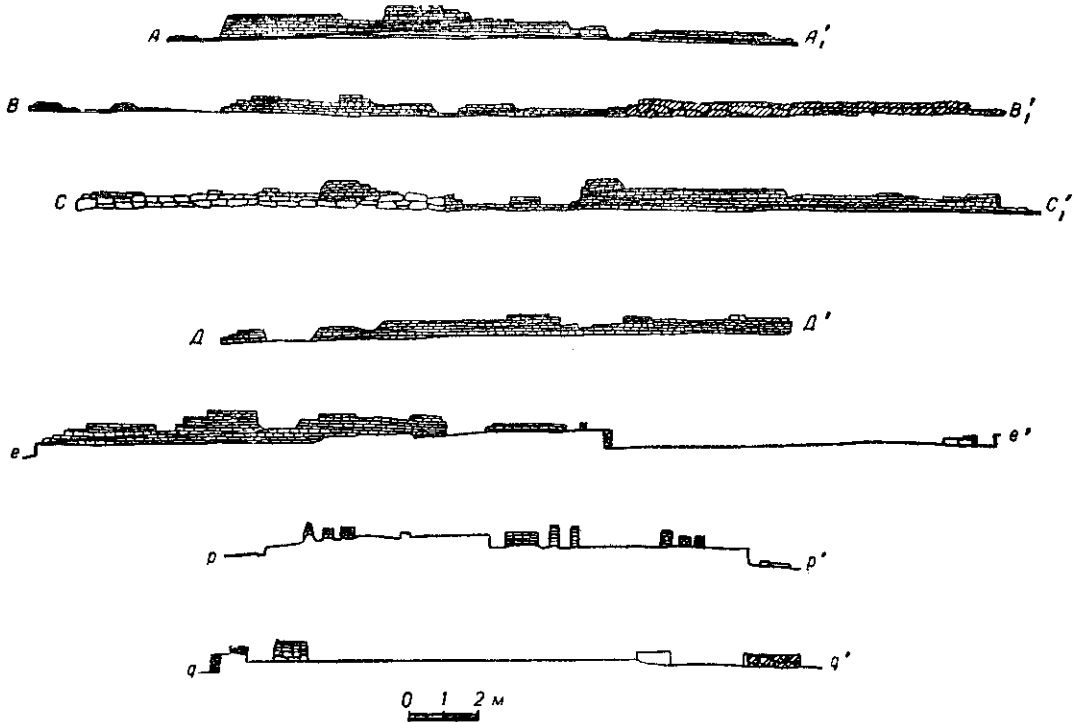

Рис. 6. Профілі стін в околицях татарського міста на розкопі VI.

5) дерево, сліди якого збереглися в обгорілому стані в деяких місцях.

Фундаменти, що склалися з вапняково-пісковика, були лише під капітальними стінами у східній частині будинку, де знаходилася прибудова якогось окремого приміщення. Всі інші капітальні стіни будинку мали фундаменти з двох рядів випаленої цегли, між якими клалася цегла-сирець. Ширина кам'яних фундаментів зовнішніх стін прибудови дорівнювала 1,05 м, внутрішніх — 0,9 м; ширина цегляних фундаментів зовнішніх стін основної частини будинку дорівнювала чотирьом рядам цегли, що становить разом з скріплюючим розчином до 1 м ширини. Фундаменти заглиблювалися в ґрунт від давнього рівня поверхні до 0,7 м і були покладені на піщаний материк.

Будинок орієнтовано за сторонами світу;

розміром по внутрішній площі з заходу на схід 15 м і з півночі на південь 14,5 м, і східної прибудови, розміром з заходу на схід 10 м і з півночі на південь 14,5 м.

Західна половина будинку поділялася капітальною стіною, яка проходила посередині з заходу на схід, на дві рівні частини — північну і південну. Кожна з цих частин в свою чергу поділялася капітальними стінами, що проходили з півночі на південь, ще на два нерівні приміщення, нарешті ці останні, за виключенням одного (в південно-східній частині), були поділені на окремі камери або кімнати.

Можна припускати, що вхід в будинок знаходився з південного боку, там, де в південно-східній частині було приміщення, певно, передня кімната або передпокій. Це приміщення відокремлювалося від інших приміщень капітальними стінами. Воно мало роз-

міри з півночі на південь 6,75 м і з заходу на схід 4 м. Підлога тут була викладена вапняковою цеглою, яка лежала на шарі битої цегли, змішаної з глиною, товщиною близько 5 см. Зазначено, що такий шар під долівкою тут був, як і в інших приміщеннях будинку, конче необхідним з огляду на нестійкий піщаний ґрунт, на якому не могла утримуватися рівна вимостка підлоги. Обігрівалася ця кімната канною — опалювальним пристроєм, який був прироблений до стіни. Залишки кани у вигляді каналів, що проходили понад стінами, виявлені в північно-східному кутку кімнати. Передня кімната з'єднувалася з іншими сусідніми кімнатами, які знаходилися на північ і захід від неї. В північній і західній стінах існували проходи, де були, треба думати, двері; в стінах виявлено прорізи від цих проходів. Ширина проходу в північній стіні дорівнювала 1,1 м, у західній — 1,35 м.

Західний прохід з передньої кімнати вів у сусідню кімнату, яка мала майже такі ж розміри: з півночі на південь 6,75 м, із заходу на схід 4,6 м. Підлога в цій кімнаті була викладена великими добре обтесаними і щільно укладеними кам'яними плитами з вапнякового пісковиком, значна частина яких збереглася на місці. Стіни були покриті товстим шаром штукатурки, сліди якої збереглися в нижній частині північної стіни, а куски її у великій кількості знаходилися на підлозі. Судячи по цих рештках штукатурки, стіни були прикрашені рельєфним орнаментом і якимись малюнками з позолотою і рожевою фарбою. Вздовж північної стіни проходила кана у вигляді прямокутної довгої лежанки, яка переходила з цієї кімнати в сусідню (західну). Між цією кімнатою і сусідньою (західною) проходила легка стіна, від якої збереглися сліди нижньої частини у вигляді кладки з одного ряду цегли-сирцю. В стіні існував прохід, що з'єднував описану кімнату з сусідньою (західною); знаходився він у південній частині стіни, де вона закінчувалася, не доходячи до капітальної південної стіни.

Західна кімната займала південно-західну частину будинку. Вона мала розміри з півночі на південь 6,75 м і з заходу на схід 5,5 м. Підлога в цій кімнаті не збереглася, місцями зберігся лише шар битої цегли і глини, що підстилав підлогу. Вздовж північної стіни, як вже зазначалося, проходила кана, спільна для цієї кімнати і сусідньої (східної). В центрі кімнати знаходилася друга кана, складена з цегли-сирцю, що проходила у вигляді півкола від середини східної стіни до південно-західного кутка. Довжина кани 5,5 м, шири-

на 1 м, висота збереглася на 0,75 м. Топка у кани знаходилася в східному кінці біля стіни, вона добре збереглася. Від топки вздовж всієї кани проходило два канали, якими виходили гарячі газы, обігриваючи кладку. Цікаво відзначити, що в топці кани, разом з залишками попелу, було виявлено обгорілий череп і окремі кістки маленької дитини, віком більше місяця або і кількох тижнів.

Північна частина будинку, як вже говорилося, була поділена капітальною стіною на дві половини — східну і західну, які в свою чергу поділялися тонкими стінами на менші кімнати.

Передня кімната, яку ми вже описали, другим проходом (що існував у північній стіні) була з'єднана із східним приміщенням південної частини будинку. Це приміщення мало з півночі на південь 7,5 м і з заходу на схід 8 м. Північно-західна його частина являла собою відокремлену площу, що обмежувалася тонкими перегородками, залишки нижніх частин яких збереглися в деяких місцях у вигляді одного ряду кладки цегли-сирцю. Найкраще ця площа простежується по підлозі; на відміну від інших частин приміщення тут не збереглося решток вимостки долівки. В центрі цієї площі, трохи ближче до західної стіни, знаходилася велика піч прямокутної форми, орієнтована з півночі на південь, розміром 2,75×2 м. Піч мала дві розташовані поруч топки. Обидві топки виходили устями на західний бік. Устя першої топки (рахуючи з півночі) мало прямокутну форму, розміром 0,9×0,5 м, устя другої топки мало овальну форму, розміром 0,75×0,5 м. Вздовж печі всередині її корпусу проходили два канали, що були димоходами. Судячи з усього, це була піч для приготування їжі, а приміщення, де вона знаходилася, правило, певно, за кухню. Решту площі приміщення займали окремі камери, які мали, мабуть, господарське призначення; можливо це були кладові для зберігання продуктів, деяких господарських речей, наприклад посуду тощо. Одна з таких камер знаходилася в південній частині приміщення, за піччю; її обмежували з північного боку піч та тонка стінка, рештки якої збереглися у вигляді кладки цегли-сирцю в один ряд. З західного і східного боку проходили такі ж стінки, а з південного — капітальна цегляна стіна. Розміри цієї камери мають з заходу на схід 4 м і з півночі на південь 3 м. Підлога тут вимощена битою цеглою і глиною. Між камерою і західною капітальною стіною існував вузький і довгастий закапелок розміром 3,25×1 м, підлога якого вимо-

шена добре пригнаними кам'яними плитами з вапнякового пісковика. Окрема камера існувала в східній частині приміщення; вона проходила вздовж всієї східної капітальної стіни. Довжина камери дорівнювала довжині приміщення з півночі на південь — 7,5 м, ширина в північній частині становила 1,75 м, в південній — 2,75 м. В південній частині камери виявлено рештки кани, вигнутої у південний бік, з двома каналами, розміром 1,75 × 0,9 м. Підлога камери вимощена битою цеглою і глиною.

На захід від описаного вище приміщення — кухні за капітальною стіною знаходилася кімната, розміром з півночі на південь 7,5 м і з заходу на схід 5,75 м; вона займала північно-західну частину будинку. Кімната ця була поділена тонкою стінкою, від якої збереглася кладка цегли-сирцю в один ряд, на дві частини — північну і південну. Північна частина мала розміри з півночі на південь 4 м і з заходу на схід 5,75 м, причому біля західної стіни вона ширша, ніж в інших місцях, тут її розмір з півночі на південь 5,75 м. Посередині кімнати знаходилася кана довжиною 4 м і шириною 1 м, що йшла від середини тонкої стінки, яка поділяла кімнату на дві частини, до північно-західного кутка кімнати. Кана в цій кімнаті також була трохи вигнута на північний захід у вигляді півкола, подібно до того, як це було в раніше описаній кімнаті, що знаходилася на південь від неї за капітальною стінкою. Топка кани знаходилася в південному її кінці, від топки вздовж всієї кани проходило два канали, по яких йшли гарячі газу, обігриваючи кладку. Між канною і західною стіною збереглася вимостка підлоги з битої цегли і глини. Південна частина кімнати мала розміри з півночі на південь 5 м і з заходу на схід 5,75 м. Тут на всій площі збереглася вимостка підлоги з битої цегли і глини, в одному місці збереглася частина підлоги, вимощена з плит вапнякового пісковика.

Східна прибудова будинку складається з трьох основних частин: просторого дворика в центрі і двох портиків з північного й південного боків, кожний з яких було поділено на три камери.

Центральний дворик мав розміри 9,75 м з півночі на південь і 10 м з заходу на схід. Підлога у вигляді шару битої цегли з глиною збереглася лише в південно-західній частині. Ніяких решток внутрішнього обладнання цього дворика не виявлено. Лише в південній частині збереглася частково якась кладка з ряду каміння, що йшла в напрямку з півночі на

південь на 2,5 м, та скупчення каміння, певно, від подібної ж кладки, біля західної стіни. Можливо, що ця кладка — рештки стін, які обмежували приміщення, що знаходилося в північно-західній частині дворика. В такому разі до цього приміщення належала б і виявлена тут вимостка підлоги.

Північний портик, як вже зазначалось, мав три камери. Паралельно північній стіні, на віддалі 1 м від неї, тут проходила друга стіна. Площа між цими стінами була поділена двома поперечними стінами, внаслідок чого і утворювалось три зазначені камери. Ширина цих камер — 1 м дорівнювала відстані між паралельними подовжніми стінами, довжина їх була різна: західної камери — 2,7 м, середньої — 3,42 м і східної — 2,13 м.

Південний портик також мав три камери, зроблені так само, як і камери північного портика, поділом площі між двома подовжніми стінами. Ширина камер, яка дорівнювала віддалі між подовжніми стінами, — 2 м, довжина їх була також різною: західної — 2,34 м, середньої — 4,7 м і східної — 2,26 м. У східній і середній камерах збереглася вимостка підлоги з битої цегли і глини, в західній підлога не збереглася.

За зовнішньою східною стіною прибудови виявлена кам'яна кладка, яка йшла вздовж цієї стіни і була покладена так, що північний і південний її кінці підходили до стіни, а центр відходив від неї, утворюючи ніби трохи вигнуту дугу. Можливо, що ця кладка є рештками огорожі, що знаходилася перед входом у внутрішній дворик.

Таким чином, на розкопі VI було розкрито будинок, що відзначався дуже складним планом. Можливо, цей будинок належав якомусь багатому власникові, який жив за містом у відокремленій садибі. Основна (західна) половина цього будинку була житлом, поділим на ряд кімнат різного призначення. Кімната, що знаходилася в південно-східній частині цієї половини будинку, служила, як ми вже говорили, передньою. На північ від передньої знаходилася кухня з різними пов'язаними з нею господарськими приміщеннями. В інших кімнатах проживали, певно, сам господар та його сім'я. Можна припустити, що, за східним звичаєм, для жінок існувала окрема кімната або окрема частина будинку.

Східна прибудова, судячи з усього, мала якесь інше призначення, відмінне від призначення західної основної половини. Тут немає тонких стін з цегли-сирцю, покладеної в один ряд. Навіть внутрішні стіни в північному і південному портиках цієї прибудови були

зроблені на товстих і міцних кам'яних фундаментах. Мабуть при будівництві цієї половини будинку намагалися надати всім частинам особливої міцності. Привертає до себе увагу також той факт, що в цій половині будинку відсутні будь-які рештки печей. Прибудова не опалювалася. З цього випливає, що вона була призначена не для житла. Вона, ймовірно, мала якесь господарське призначення, але яке саме — сказати важко.

Під час розкопок описаного будинку знайдено порівняно мало речей, що слід пояснювати, мабуть, тим, що будинок був покинутий його мешканцями при таких обставинах, які дозволяли взяти з нього все рухоме майно. Але й знайдені тут окремі речі свідчать про те, що будинок мав багате обладнання, а його власник був багатою людиною. В шарі руїни будинку знайдені уламки кухонного посуду, полив'яні кахлі блакитного кольору, уламки округлого віконного скла, уламки кольорової рельєфної штукатурки, уламки китайського фаянсового посуду, шиток від золотого персня, уламок мідної сережки і деякі інші речі. Речі, виявлені на розкопі VI, в більшості подібні за своїм складом і характером до тих речей, які траплялися на площі самого міста. Насамперед це стосується кухонного посуду, фаянсового посуду і свідчить, що будинок на розкопі VI належить, в основному, до того ж часу, що й будівлі на площі самого міста. На розкопі VI знайдено дві монети того ж часу, що й монети, виявлені на площі міста. Але деякі речі, знайдені тут, відмінні від речей, що траплялися на площі міста. Це стосується кусків штукатурки стін і цегли, розміри і форма останньої трохи відмінні від цегли, з якої зроблені будинки на площі міста.

Треба думати, що власником будинку, виявленого на розкопі VI, був багатий феодал, який володів, певно, великими табунами коней, що випасалися в плавнях. Наслідки розкопок цього будинку дають підставу вважати, що такі резиденції феодалів знаходилися і в інших пунктах, розташованих в різних місцях на території плавнів, де виявлені руїни кам'яних будинків.

Матеріали, здобуті розкопками на площі міста та на одному з позаміських будинків, дозволяють говорити про час існування міста та садиб, що його оточували, а також про характер цих пам'яток. Всі культурні рештки, виявлені на площі міста, належать, в основному, до одного періоду, який охоплює певний час, приблизно в кілька століть. Із знайдених тут речей найбільш численними були

черепки посуду. В основному посуд був таких типів: а) великі товстостінні червоноглиняні посудини без орнаменту або з лінійним орнаментом, які використовувалися, певно, для зберігання зерна і інших припасів (табл. I, 6); встановити форми і точно визначити розміри посудин цього типу на підставі виявлених фрагментів нам не вдалося; б) червоноглиняні посудини, покриті переважно зеленою, а також бірюзовою, жовтою або сірою поливою, з округлим широким тулубом і вузьким горлом, що трохи розширюється догори; ці посудини переважно мають ручки (табл. I, 5); в) червоноглиняні амфори з ручками; г) червоноглиняні миски на круглій підставці з півсферичним тулубом і загнутими всередину краями; внутрішня, а іноді й зовнішня поверхня мисок покрита різнокольоровою поливою, яка утворює різноманітний орнамент з лінійними або геометричними мотивами (табл. I, 1—4); д) червоноглиняні миски або чаші, орнаментовані поливою, яка утворює імітацію арабського письма (табл. I, 12—13); е) фарфоровий посуд бірюзового кольору; уламки цього посуду виявлені в незначній кількості, вони належали, певно, великим вазам або блюдам (табл. I, 9). Найбільше зустрічалось уламків корчаг для зберігання різних припасів, вони становлять близько 30% від усієї кількості керамічних знахідок. Далі по кількості йдуть уламки столового полив'яного посуду (близько 25%), орнаментованого геометричними мотивами (табл. III). Потім — уламки глеків (близько 6%) і горщиків (близько 5%). Значну групу керамічних знахідок складають уламки від частин водопровідних труб (близько 25%). Решта керамічних знахідок належить іншим типам посуду.

На жаль, основний тип кераміки, що складався з великих товстостінних посудин, зроблених з червоної глини, прикрашених лінійним орнаментом або без орнаменту, не піддається більш-менш точному хронологічному визначенню. Але серед перелічених груп кераміки є така, хронологічне визначення якої цілком можливе. Це уламки привізного золотоординського посуду, головним чином мисок на кільцевій підставці, прикрашених яскравою поливою і стилізованих рослинним та геометричним орнаментом яскраво-блакитного, синього, бірюзового і білого кольорів або прикрашених штампованим орнаментом, що імітує арабське письмо. Такий посуд дуже поширений в країнах пізнього середньовічного Сходу і датується, в основному, XIV—

XVI ст.⁴ Цим же часом датуються і кахлі з яскраво-блакитною поливою. До цього часу належить також китайський зеленуватий селадон і білий фаянс, прикрашений синім орнаментом, уламки якого траплялися в культурному шарі на городищі. Отже, керамічні знахідки дозволяють віднести існування міста до XIV—XVI ст.

яких, певно, згадує «Книга большому чертежу» під назвою Чакра.

«Книга большому чертежу» складена, як відомо, в кінці XVI ст. Але нам не відомо, що являв собою в цей час Мамаїв Сарай, з тексту не ясно, йдеться тут про населений існуючий пункт чи про стародавнє безлюдне городище. Ясно лише, що Мамаїв Сарай вже

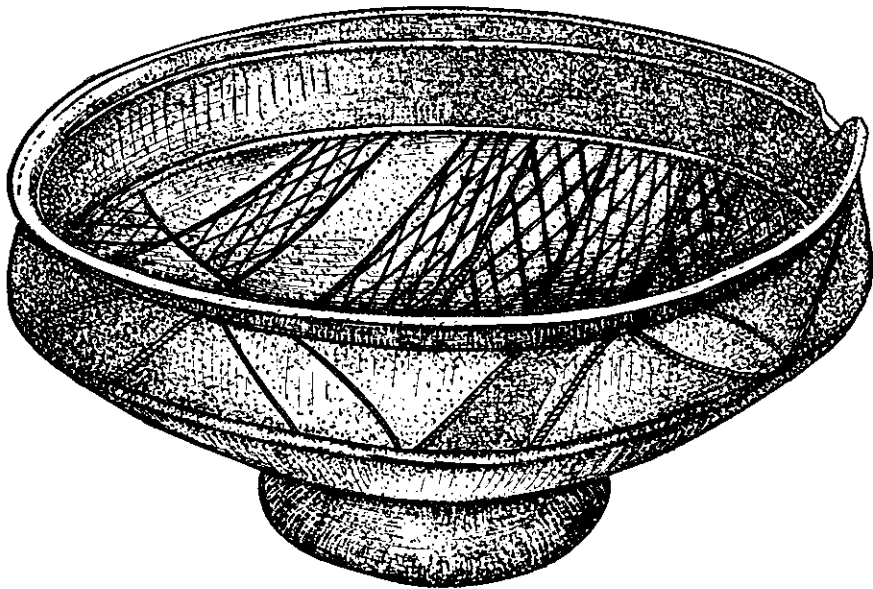

Табл. III. Геометричний орнамент на столовій полив'яній посудині.

Хронологічне визначення міста на підставі керамічного матеріалу підтверджується також і знахідками монет.

Є письмові свідчення про місто на Дніпрі нижче порогів, що існувало приблизно в цей час і яке можна пов'язувати з досліджуваним городищем у плавнях на Великих кучугурах. Воно згадується в «Книге большому чертежу» під назвою Мамаїв Сарай. Ось ця згадка: «А ниже Московки реки пала в Днепр речка Чакра; да ниже Московки 30 верст, с крымской стороны 30 верст, на Днепре городок Мамаев Сарай»⁵. Місцезнаходження Мамаєва Сарая визначається його віддаленням від р. Московки, що тече і впадає в Дніпро в районі сучасного м. Запоріжжя. Саме за 30 верст від р. Московки та Запоріжжя і знаходиться городище у плавнях на Великих кучугурах. Зазначимо, що саме тут протікають ріки Карачокрак і Янчокрак, одну з

існував значно раніше того часу, коли про нього згадує «Книга большому чертежу». Назва Мамаїв Сарай означає в перекладі Мамаїв городок, і є всі підстави вважати, що вона пов'язується з ім'ям золотоординського хана Мамає, який царював у другій половині XIV ст. і залишив про себе безславну пам'ять на Русі після Куликовської битви, або ж Мамає-Шига, ногайського князька, що царював в першій половині XVI ст. Іншої особи серед правителів часів пізнього середньовіччя на ім'я Мамає, яка б могла дати це ім'я населеному пункту, не існувало.

Є ще одна згадка про городище на Дніпрі у плавнях нижче порогів. Згадка ця так само належить до кінця XVI ст. Е. Лясота в «Дорожних нотатках», які він писав в 1594 р., їдучи до запорізьких козаків з дипломатичним дорученням від германського імператора Рудольфа II, залишив таке свідчення: «... Затим пішли мимо двох річок Карачокрака і Янчокрака, що також вливаються в Дніпро з татарського боку і мимо Білої гори, яка стоїть насупроти на руському боці. Далі пі-

⁴ Б. В. Жиromский, Ага-Базар, МИА, № 42, М., 1954, Куйбышевская археологическая экспедиция, т. I, стор. 334.

⁵ Книга большому чертежу, М.—Л., 1950, стор. 111.

шли мимо Кінської води, яка тут вперше зливається з Дніпровською заплавою і утворює острів, на якому знаходиться стародавнє городище Курцемаль»⁶.

Городище Курцемаль знаходилося на лівому боці Дніпра, нижче того місця, де в Дніпровську заплаву вливаються річки Карачокрак і Янчокрак, на острові, що утворюється Кінськими водами при злитті їх з Дніпровською заплавою. Наше городище також знаходиться на острові, що утворюється в плавнях системою заток Кінських вод. Тут же течуть, а потім зливаються з Кінськими водами Карачокрак і Янчокрак. І є підстави припускати, що саме воно і є тим городищем, яке Е. Лясота називає городищем Курцемаль. Правда, таке припущення викликає і деякі сумніви. Лясота зазначає, що Курцемаль знаходиться навпроти Білої гори, що стоїть на правому березі Дніпра. З тексту його «Дорожніх нотаток» випливає, що городище Курцемаль було розташоване недалеко від берега Дніпра і мандрівник міг оглядати його з ріки, між тим як наше городище, хоч і знаходиться навпроти Білої гори (Біла гора стоїть там, де зараз є пристань Біленька), віддалене від дніпровського русла не менш як на 10 км, і спостерігати його з річки неможливо. Проте не виключено й те, що в XVI ст. дніпровське русло проходило значно східніше в порівнянні з тим, де воно проходить в наші часи. Постає також питання, чому Е. Лясота іменує його інакше, ніж воно названо в «Книге большому чертежу». Можливо, що Е. Лясота переклав словом *Курцемаль* якесь місцеве найменування городища.

Писемні відомості про городище на Великих кучугурах у дніпровських плавнях дають підстави говорити про належність його татарам. Це підтверджується і всіма іншими даними. Великі степові простори на лівому березі Дніпра від порогів до Чорного і Азовського морів в XIV—XVI ст. знаходилися під владою Золотої Орди і Кримського ханства. І важко уявити, що нижче порогів знаходилося місто, яке належало б комусь іншому, а не татарам. Пам'ятки матеріальної культури, виявлені розкопками городища, також свідчать про те, що тут жило татарське населення. Такими пам'ятками є руїни мечеті з рештками мінарета, руїни бані, подібної баням в інших татарських містах, залишки жител з характерними для татарських жител печами-

канами і жаровнями, посуд, в тому числі золотоординський, золотоординські і турецькі монети тощо.

Татарське місто на Великих кучугурах у дніпровських плавнях, було, слід вважати, передусім торговим пунктом. Воно, певно, відіграло важливу роль в транзитній торгівлі між Росією, Україною й Польщею, з одного боку, і Золотою Ордою, Кримським Ханством і Туреччиною, з другого. Значна кількість монет, виявлених тут, підтверджує це припущення. Одночасно мешканці міста займалися й деякими галузями ремесла, спрямованого передусім на забезпечення потреб мешканців самого міста. До таких галузей належать обробка заліза, ливарство і кісткорізна справа. Про існування тут залізообробного ремесла свідчать знахідки ковальських ковадла, значної кількості залізних шпаків і залізних, мабуть місцевих виробів. Знахідки двох тиглів говорять про ливарське виробництво. Про існування кісткорізної галузі ремесла свідчать знахідки у великій кількості кісток з слідами обробки та вироби з кісток.

Дніпровські плавні з соковитою рослинністю, що простягалися навколо городища, створювали сприятливі умови для тваринництва. На цю галузь господарства вказують знахідки кісток свійських тварин та уламків посудин з дірочками (друшляків) для виготовлення сиру. Мешканці міста займалися городництвом, про що свідчать знахідки могили і жорен. Значну роль у господарській діяльності населення відігравали також мисливство та рибальство. Дніпровські плавні для цих галузей господарства створювали найсприятливіші умови.

Татарське місто на Великих кучугурах у дніпровських плавнях виникло десь в XIV ст. Можливо, його виникнення пов'язане з золотоординським ханом Мамаєм, ім'ям якого воно й було назване. Можна припускати, що тут жив на початку XVI ст. ногайський князюк Мамай-Шиг, який знаходився у васальній залежності від кримського хана. Серед населення міста, особливо на початку його існування, певно були і окремі руські. Про їх перебування тут свідчать знахідки черепків характерного древньоруського посуду і уламки витого скляного браслета. Це, ймовірно, були руські полонені, які могли принести з собою деякі речі, або, живучи тут, виготовляли посуд традиційних і звичних для них форм.

Припинення життя в місті пов'язується, певно, з витисненням татар з цієї території, що сталося десь в XVI ст., коли на дніпровському пониззі з'явилося запорізьке козацтво.

⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. I, К., 1890, стор. 185.